

Світлана Толочко

доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник
лабораторії позашкільної освіти
Інституту проблем виховання НАПН України
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-9262-2311
svitlana-tsv@ukr.net

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ТА ВИЯВЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті здійснено аналіз особливостей громадянської ідентичності особистості через усвідомлення актуальності її формування та виявлення в сучасній Україні. Для проведення дослідження використовувалися такі методи: аналіз та узагальнення педагогічних та методичних джерел з метою означення кола питань, які потребують науково-методичного вивчення; методи порівняльного аналізу, інтерпретації та узагальнення фактів; порівняльно-аналітичні для здійснення аналізу формування громадянської ідентичності особистості; системного аналізу для розроблення шляхів формування громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні. Схарактеризовано поняття «ідентичність», «громадянська ідентичність особистості», «національна ідентичність як складова громадянської», «державна ідентичність», «громадянські та соціальні компетентності». Зазначено, що громадянська ідентичність особистості пов'язана з відчуттям приналежності людини до певної держави, ознаками якої вважається наявність громадянства, високий рівень довіри до органів влади, співгромадян, повага, гордість за власну державу, патріотизм. Наголошено, що саме поняття демократії нерозривно пов'язане з поняттям «громадянська ідентичність» у тому сенсі, що демократичні процеси в державі, як правило, залежать від сформованої у громадян поінформованої та активної громадянської позиції. З'ясовано, що маркерами громадянської ідентичності є мова (надання українській мові статусу державної, обов'язкове застосування її в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації), державна символіка (гімн, прапор, герб України), календар святкових дат (якими ушановуються визначні події в історії України, її видатні особи). Визначено важливу роль навчального предмета «Громадянська освіта» у формуванні громадянської компетентності, яку вважаємо базою для подальшого формування на її основі громадянської ідентичності особистості. Проаналізовано наповненість громадянської компетентності в змісті 9 галузей освіти, конкретизовано зміст через уміння та ставлення. Репрезентовано можливості навчальних предметів у формуванні громадянської компетентності школярів

Ключові слова: ідентичність; громадянська ідентичність особистості; національна ідентичність; державна ідентичність; громадянські та соціальні компетентності.

1. ВСТУП

Громадянська ідентичність особистості нині набуває нового значення для національної самоідентифікації, усвідомлення приналежності до Нації Героїв – сьогочасного українства недекларативного патріотизму, дієвої любові до України, готовності до подвигу й самопожертви в ім'я Батьківщини, виконання патріотичного обов'язку, мужності, стійкості, відваги. Нинішній героїчний період історії України викликав суспільні процеси, пов'язані з патріотичною свідомістю й масовим героїзмом українського народу в обстоюванні свободи й суверенітету у двобої з ворогом, виявом жертвності під час спільної біди, гордістю за власний народ, відповідальністю перед людністю.

Потреби сталого післявоєнного розвитку України в контексті подолання наслідків війни з відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій, локального або

регіонального рівня зумовлюють необхідність створення адаптивної системи, за розвиток і вдосконалення якої відповідальність переходить від держави до всього суспільства, територіальної громади. Тож актуалізується формування громадянина, здатного до ефективної участі в демократичних процесах, зокрема його громадянської ідентичності. Значущості набуває підготовка до життя у співтоваристві європейських демократій, забезпечення формування теоретичних і практичних складових громадянської компетентності молоді для ефективного виконання соціальних ролей у такому суспільстві.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з теми дослідження засвідчив її розлоге вивчення, практичне засвоєння та застосування, широку інтерпретацію.

Так, проаналізовано наукове поняття «ідентичність» через опис структури, виокремлено три базисних рівні (індивідуально-колективний, суб'єктно-об'єктний і когнітивно-емоційний), розглянуто основні характеристики кожного та їхні структурні компоненти (Матузкова, 2014).

Представлено аналіз соціологічних даних як свідчення проблем щодо формування громадянської ідентичності в сучасній Україні, наголошено на відсутності державної стратегії з формування громадянської ідентичності, окреслено ситуацію з Кримом (Бевз, 2014). Визначено та охарактеризовано рівні (індивідуальний і соціальний) та структуру громадянської ідентичності особистості як єдність когнітивного, ціннісного, афективного, конативного компонентів (Петровська, 2017). Розроблено й апробовано опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» із семи основних шкал і сім субшкал, структурований у дві частини (перша із завданнями для оцінювання рівня зрілості громадянської ідентичності (шкали: Репрезентованість, Стійкість, Суб'єктна орієнтація, Концептуальність), друга міри розвиненості/актуалізованості вимірів громадянської ідентичності та встановлення типу громадянської ідентичності (шкали: Інституціональна спрямованість, Спільнотна спрямованість, Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість) (Петровська, 2021).

Стверджено національну ідентичність як складову громадянської культури студентської молоді, визначено педагогічні основи підготовки здобувачів освіти до патріотичного виховання (визначення мети підготовки – формування готовності студентів до патріотичного виховання; вибір форм і методів навчання та виховання з урахуванням нових вимог та завдань суспільства) (Жаровська, 2022). Схарактеризовано теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності, пошук та віднайдення адекватних відповідей на складні виклики сьогодення для актуалізації соціокультурних і геополітичних проблем, які нині набрали загрозливої гостроти в умовах російсько-української війни (Рубан, 2022).

Розкрито проблему формування модерної української державної ідентичності через геополітичний і соціокультурний аспекти, нагальної необхідності врахування особливостей формування ідентичності залежно від внутрішньополітичної ситуації і з урахуванням можливої небезпеки стороннього втручання (Закіров, 2017).

Визначено локальну ідентичність як одну з важливих у період глобальних трансформацій і світових зрушень, оскільки вона здатна надавати індивідові відчуття безпеки та виступає центром стабільних цінностей, зокрема деталізовано роль локальної ідентичності особистості для об'єднаних територіальних громад (Котенко, Ткачук, 2018).

Проаналізовано проблему формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності, зокрема через процес комунікацій, опосередкований цифровими технологіями, які девальвують справжню близькість. Визначено роль сучасного онлайн-простору як соціальної лабораторії з експериментами з конструювання та реконструювання постсучасного життя в умовах нової цифрової реальності (Лісовенко, 2022). Розкрито концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. Проаналізовано основні підходи до вивчення процесу самоідентифікації, розглянуто особливості визначення національної та громадянської ідентичності, визначено роль комунікативних бар'єрів у формуванні національної та громадянської ідентичності молоді. Наведено результати емпіричного дослідження та визначено основні типи

комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді (Остапенко, 2016).

Здійснено комплексний науковий аналіз теорії і практики шкільної освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в країнах Ради Європи як складової змісту загальної середньої освіти, визначено характеристики та складові освіти для демократичного громадянства, виокремлено тенденції розвитку та надано рекомендації для вітчизняних фахівців (Овчарук, 2021).

Репрезентовано програму формування громадянської ідентичності, спрямовану на створення умов, сприятливих для усвідомлення цінності громадянської ідентичності, аналіз актуального стану її учасників, а також прийняття (чи не прийняття) означеної ідентичності. Визначено структуру програми з трьох базових психологічних механізмів (усвідомлення, що передбачає розуміння власної тотожності з відповідною спільнотою громадян та ставлення до держави як організації, що створює умови існування громадянина у даному просторі та запроваджує правила існування, функціонування та взаємодії між громадянами; посилення – послаблення (трансформація) наявних природних, постійно діючих чинників становлення громадянської ідентичності; осмислення (надання певних особистісних смислів і значень) як особистому досвіду взаємодії з державою, так і стереотипам, настановам, трансльованим особистості соціумом (Синельников, 2018).

Мета статті – аналіз особливостей громадянської ідентичності особистості через усвідомлення актуальності її формування та виявлення в сучасній Україні.

2. МЕТОДИ

Для проведення дослідження використовувалися такі методи: аналіз та узагальнення педагогічних та методичних джерел з метою означення кола питань, які потребують науково-методичного вивчення; методи порівняльного аналізу, інтерпретації та узагальнення фактів; порівняльно-аналітичні для здійснення аналізу формування громадянської ідентичності особистості; системного аналізу для розроблення шляхів формування громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні.

3. РЕЗУЛЬТАТИ

Під поняттям «*ідентичність*» розуміють рівнозначність, тотожність, однаковість. У межах означеного дослідження вище названий термін будемо трактувати як інтеграцію культурного, ментального, соціального, комунікативного і мовного аспектів. Тобто, *ідентичність індивіда і групи* устанавлюється завдяки спільності мови послуговування, культури, суспільства проживання, розумової та комунікативної діяльності. У структурі виокремлено три базисних рівні (*індивідуально-колективний*, представлений двома «одновстановленими» структурними компонентами: індивідуальною ідентичністю та колективною ідентичністю; *суб'єктно-об'єктний* як результат взаємодії самоідентичності і зовнішньої ідентичності, це усвідомлення себе як такого, що має певні індивідуальні та / або соціальні характеристики і визнання, підтвердження (або ні) цього «володіння» оточенням; *когнітивно-емоційний* як результат обізнаності, осмислення й емоційної оцінки (когнітивно-емоційний рівень) суб'єктом індивідуально-групових і колективних характеристик (індивідуально-колективний рівень), підтверджених (чи ні) важливими для інших (суб'єктно-об'єктний рівень) як наслідок конструювання образу навколишнього світу, образу групи, себе і свого місця в них на основі певних ідентифікаційних, зокрема групоінтеграційних і груподиференційних, ознак) (Матузкова, 2014).

Загальновідомо, що *громадянська ідентичність особистості* пов'язана з відчуттям приналежності людини до певної держави, ознаками якої вважається наявність громадянства, високий рівень довіри до органів влади, співгромадян, повага, гордість за власну державу, патріотизм. Важливості набуває готовність захищати національні інтереси держави.

Варто зазначити, що громадянська ідентичність не є тотожною національній, оскільки остання в основному притаманна країнам з моноетнічним (мононаціональним) складом.

Нинішня Україна є поліетнічною країною: у ній проживають представники різних національностей (етнічних груп), однак українці як етнічна група є титульною нацією, тому що становить більшість населення.

Зростає значущість громадянської ідентичності особистості для спроможності реалізації ініціативної громадянської позиції через здійснення громадської активності, участі громадян у діяльності, спрямованій на суспільно-політичні та соціально-економічні питання на всіх рівнях, формування державних політик, участь у виборчих процесах (пасивних як праві бути обраними та активних як праві обирати).

Інтегрованість поняття «*громадянська ідентичність особистості*» – у сукупності певних спільних рис (ціннісних, культурних) та загальних пріоритетів розвитку країни (зовнішньополітичних, соціально-економічних тощо), наявних в окремій людині та інших членів суспільства. На основі цього відбувається формування певного колективного самовизначення спільноти, прийнятного для більшості населення країни.

В умовах нинішньої російсько-української війни особливої актуальності набувають питання формування та виявлення громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні. Актуалізується необхідність виховання свідомо активних громадян з демократичними цінностями та настановами у власній поведінці, розвиненим почуттям відповідальності за долю країни, що має забезпечити в майбутньому стійкість України та збереження її як демократичної держави.

Елементами громадянської ідентичності особистості вважаємо здатність використовувати свободу слова та здійснювати вибір, життя в демократичному суспільстві, знання історії й мови, активну участь у розвитку країни, відповідальність за долю України, підтримування й ініціювання різних державних петицій, наявність українського паспорта, розвинене мислення, шанування власної культури, допомога державі, шаноба до народних символів, захист держав, знання обов'язків, наявність власної думки та свободи слова, відповідальність за державу, власні дії або бездіяльність, відчуття незалежності від інших, дотримання законів, сплата податків, виконання власних обов'язків як громадянина, зазначених у Конституції України

До головних *маркерів громадянської ідентичності* віднесено *мову* (надання українській мові статусу державної, обов'язкове застосування її в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації), *державну символіку* (гімн, прапор, герб України), *календар святкових дат* (якими вшановуються визначні події в історії України, її видатні особи). Означене повинне забезпечити усвідомлення громадянами України спільності свого минулого та майбутнього, інтерналізацію політичних і культурних цінностей як ідентитетів національної належності та здатності населення України сприймання себе єдиною соціальною спільнотою.

Серед *чинників неготовності* значної частини населення країни сприймати себе громадянами України визначено неприйняття концепції української нації, наповненої, окрім політико-громадянського, ще й етнічним змістом. Етнічна й етнолінгвістична, регіональна належність у процесі формування національної ідентичності починають відігравати диференціюючу роль (Бевз, 2014, с. 238–239).

Громадянська ідентичність є єдністю *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в ролі її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння державницьких цінностей і цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, уключеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів (Петровська, 2017, с. 157).

Актуалізується і *національна ідентичність* як складова *громадянської*. Її тлумачать як значущу і стійку систему уявлень, що в суспільній свідомості сприймається через усвідомлення нації як соціокультурної спільноти, члени якої об'єднані загальною культурою, спільністю історичної долі, етнонаціональними традиціями, мовою.

Національна ідентичність слугує могутнім чинником самоідентифікації, самовираження особистості (Коломієць, n. d.). Осучаснюється патріотичне виховання, громадянська освіта з акцентом на концентруванні не на відмінному, а на спільному, об'єднаному з метою забезпечення українського суспільства від стороннього впливу чи інформаційних атак. Важливості набуває звернення уваги на засвоєнні культури та історії нашого народу як основоположних чинників формування самодостатньої молоді у вільній Україні (Жаровська, 2022, с. 186).

Термін «*державна ідентичність*» пов'язаний зі створенням образу держави, з яким себе ототожнює більшість населення країни і великі соціальні групи. Значущий фактор формування державної ідентичності ототожнений з особливостями процесів формування геополітичних і цивілізаційних ознак самоідентифікації конкретної держави як суб'єкта цивілізаційного процесу і світової політики. Означений процес пов'язаний із діяльністю численних історичних шкіл і дослідженнями, спрямованими на визначення «місії» тієї чи іншої нації або соціокультурної спільноти в глобальному масштабі (Закіров, 2017, с. 142).

З першого вересня 2018 року у закладах загальної середньої освіти України введено новий шкільний курс для учнів 10 класу – Громадянська освіта. Він інтегрує знання з політології, права, соціології, соціальної психології, економіки, філософії тощо. На нашу думку, названий предмет спрямований на формування громадянської компетентності, яку вважаємо базою для подальшого формування на її основі громадянської ідентичності особистості.

Так, Державний стандарт базової середньої освіти містить опис компетентнісного потенціалу кожної з 11 компетентностей у розрізі 9 галузей освіти та вимоги до обов'язкового навчання учнів, що, на нашу думку, може забезпечити інтегративність та наскрізність освітнього процесу.

Відповідно до означеного документа, *громадянські та соціальні компетентності* пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають:

– спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їхнього впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію;

– виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності (Державний стандарт базової середньої освіти, 2020).

Залежно від змісту 9 галузей освіти проаналізуємо наповненість громадянської компетентності в кожній з них, конкретизуємо зміст через уміння та ставлення (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Опис компетентнісного потенціалу громадянської компетентності та вимог до обов'язкового навчання учнів у розрізі галузей освіти

Уміння	Ставлення
МОВНО-ЛІТЕРАТУРНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • аргументовано і грамотно висловлювати власну громадянську позицію • використовувати комунікативні навички та багатомовність для ведення міжкультурного діалогу • уникати дискримінування інших осіб у своїх висловлюваннях та діях • критично оцінювати інформацію з різних джерел, формувати та обстоювати особистісні ціннісні орієнтири, спираючись на цінності українського народу, його історико-культурні надбання і традиції в європейському ціннісному контексті 	<ul style="list-style-type: none"> • сприйняття громадянських цінностей, актуалізованих у текстах (зокрема художніх текстах, медіатекстах) українських і зарубіжних авторів • шанування української культури, толерантне ставлення до інших культур • плекання українських національних цінностей, повага до цінностей інших народів і культур • відкритість до культурного різноманіття за допомогою вивчення мови (мов) та здійснення міжкультурної комунікації • повага до права та законодавства щодо забезпечення функціонування української мови як державної • утвердження права на власну думку
МАТЕМАТИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • висловлювати власну думку, слухати і чути інших осіб, оцінювати аргументи та змінювати думку на основі доказів • аналізувати і критично оцінювати соціально-економічні події у державі на основі статистичних даних • врахувати правові, етичні і соціальні наслідки прийняття рішень • розпізнавати інформаційні маніпуляції 	<ul style="list-style-type: none"> • налаштованість на логічне обґрунтування позиції без передчасного переходу до висновків
ПРИРОДНИЧА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • поширювати важливу для суспільства інформацію природничого змісту • брати участь у розв'язанні локальних проблем довкілля і залучати до цього громаду • дотримуватися норм законодавства з охорони природи • обстоювати власну позицію щодо прийняття рішень у справі збереження та охорони довкілля, брати участь у природоохоронних заходах 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання існування різних думок і поглядів на проблеми, дотримання принципів демократії під час їх розв'язання
ТЕХНОЛОГІЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • застосовувати доступні стратегії ефективної і конструктивної участі в громадському житті та реалізації громадських проєктів • співпрацювати, спілкуватися, взаємодіяти, приймати колективні рішення, оцінювати їх результативність і вплив на громаду, попереджувати і залагоджувати конфлікти, досягати компромісу • працювати, виконувати різні ролі в групі, брати участь у виконанні складних завдань (реалізації проєктів), розв'язанні проблем групи, прийнятті спільних рішень 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання рівності прав і свобод людини, дотримання принципів колегіальності в прийнятті рішень
ІНФОРМАТИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • дотримуватися принципів цифрового громадянства • вести дискусію та обстоювати свою позицію щодо актуальних питань сучасності, пов'язаних із сферою інформаційних технологій 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання впливу сучасних інформаційних технологій на розвиток особистості, громади і суспільства • повага до прав і свобод, зокрема свободи слова, конфіденційності в Інтернеті, авторського права та інтелектуальної власності, права на захист персональних даних тощо • відповідальна громадянська позиція щодо дотримання норм ліцензування програмного забезпечення

СОЦІАЛЬНА ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • діяти як відповідальний громадянин, брати конструктивну участь у громадській діяльності, що стосується, зокрема, добробуту, здоров'я, безпеки • виявляти закономірності в розвитку демократії та суспільної довіри 	<ul style="list-style-type: none"> • повага до прав людини • сприйняття демократичних цінностей • усвідомлення потреби соціальної справедливості • відповідальність за особистий і суспільний добробут
ГРОМАДЯНСЬКА ТА ІСТОРИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • моделювати свою поведінку як активного і відповідального члена громадянського суспільства, який знає основи права, добре обізнаний із змістом прав людини та вміє їх захищати у правовий спосіб • формувати та обстоювати свою громадянську позицію щодо локальних та глобальних питань • утримуватися від можливостей зловживати своїми правами • виявляти відповідальність, уникати негативних стереотипів та узагальнень, а також мови ворожнечі в обговоренні суспільних проблем і різних соціальних груп • брати участь у розв'язанні проблем різних спільнот, зважаючи на інтереси їх представників • конструктивно співпрацювати з іншими особами, ініціювати або брати участь у реалізації проєктів, громадських заходів • критично оцінювати ідейні платформи та діяльність політичних партій, суспільних рухів, організацій та розуміти їх роль у розвитку демократичного суспільства 	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина України та готовність їх виконувати; самоповага та повага до прав та гідності інших осіб • громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи, розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей • плекання нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та недоброчесності • готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем • визнання цінності іншої особи та повага до її приватності • толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей
МИСТЕЦЬКА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • виробляти активну позицію у творенні естетичного середовища • ефективно взаємодіяти для реалізації громадських мистецьких проєктів • критично аналізувати та оцінювати мистецькі явища як засіб впливу на формування громадянського суспільства • брати участь у культурному житті України, бути причетним до соціокультурних, суспільних та історичних процесів 	<ul style="list-style-type: none"> • шанування національної ідентичності через пізнання українського мистецтва у світовому контексті • усвідомлення причетності до соціокультурних, суспільних та історичних процесів • розуміння значення загальнолюдських цінностей • дбайливе ставлення до народних мистецьких традицій рідного краю та виявлення поваги до надбань інших культур • виявлення активної громадянської позиції у збереженні культурного різноманіття, в утвердженні рівності як основи демократії та визнання особливостей різних культур • шанування досягнень українців у мистецькій і науково-дослідницькій діяльності
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА	
<ul style="list-style-type: none"> • виявляти солідарність із командою і надавати підтримку її членам під час занять фізичною культурою і спортом • приймати спільні рішення на користь команди • дотримуватися демократичних принципів під час занять фізичною культурою і спортом • уникати дискримінаційних вчинків під час занять фізичною культурою і спортом • використовувати нормативно-правову базу у процесі фізичного виховання 	<ul style="list-style-type: none"> • розуміння ролі фізичної культури і спорту в дотриманні прав і свобод людини, утвердження демократичних цінностей – рівності, справедливості, відповідальності • повага до альтернативних думок і поглядів

Будь-яка ключова компетентність як наскрізна, зокрема й громадянська, формується та розвивається в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти через інтеграцію предметів та галузей освіти, у позаурочній діяльності позашкільних закладів освіти. Інструментами для реалізації означеного завдання є імплементація питань громадянознавчого

змісту в навчання учнів тем різних предметів і курсів, розв'язування здобувачами освіти на уроках пізнавальних громадянсько-навчальних завдань, створених на міжпредметній основі, організація і проведення позаурочних заходів із суспільно значимих питань, реалізація соціальних проєктів тощо (див. Табл. 2).

Таблиця 2. Можливості предметів у формуванні громадянської компетентності школярів

<i>Назва предмета</i>	<i>Навчальні ресурси</i>
<i>українська мова</i>	тексти соціально-політичного змісту; інтерактивні технології навчання
<i>українська література</i>	наведення прикладів з художніх творів, де герої проявляють активну громадянську позицію; висловлення ставлення до порушених проблем; тверде, але толерантне відстоювання своїх поглядів у дискусії; робота в парі, групі, виконання доручених ролей; прийняття спільних рішень
<i>зарубіжна література</i>	інтерактивні технології навчання; художні твори, які містять моделі демократичного державного устрою
<i>математика</i>	задачі соціального змісту
<i>хімія</i>	навчальні проєкти; тренінги
<i>фізика</i>	робота в групах, проєкти та інші види навчальної діяльності
<i>інформатика</i>	створення персонального освітньо-комунікаційного середовища для навчання саморозвитку та самореалізації себе як члена соціуму
<i>географія</i>	навчальні проєкти, створення карт
<i>біологія</i>	кооперативне навчання, партнерські технології, проєкти
<i>історія</i>	Конституція України, міжнародні правові акти, біографії історичних постатей, сучасна публіцистика
<i>фізична культура</i>	форми фізичного виховання: спортивні свята, змагання, рухливі ігри, командні види спорту
<i>природознавство</i>	навчальні проєкти, дидактичні ігри, власні дослідження, вирішення ситуативних завдань, творчі завдання, віртуальні екскурсії, усний журнал, репортаж з місця подій тощо
<i>основи здоров'я</i>	ситуаційні вправи, проблемні ситуації, проєкти, спрямовані на усвідомлення ідей демократичного громадянства як засади досягнення добробуту, поваги до прав людини
<i>мистецтво</i>	твори мистецтва та художньо-творча діяльність у процесі виховання в учнів емоційно-ціннісного ставлення до творчості – в особистісній і соціокультурній діяльності; інтерпретація художніх творів у культурологічному контексті; виконання індивідуальних і колективних проєктів, зокрема і надпредметних, загальношкільних
<i>трудове навчання</i>	інтерактивні методи навчання; соціальні проєкти

Значущість наскрізних ліній як засобу інтеграції ключових і загальнопредметних компетентностей, навчальних предметів та предметних циклів – у їхній соціальній значимості та формуванні в учнів уявлень про суспільство в цілому, розвиткові здатності застосовувати отримані знання в різних ситуаціях.

Водночас потреби сталого післявоєнного розвитку України зумовлюють необхідність створення адаптивної системи, за розвиток і вдосконалення якої відповідальність переходить від держави до всього суспільства. Увага спрямовується на вирішенні проблеми формування громадянина, здатного до ефективної участі в демократичних процесах. У нинішніх умовах важливим вектором розвитку освітньої системи України стає підготовка теперішніх і майбутніх поколінь до життя у співтоваристві європейських демократій, забезпечення умов для формування теоретичних і практичних складових громадянської компетентності української молоді для ефективного виконання соціальних ролей у такому суспільстві.

Зважаючи на означене вище, виокремимо основні шляхи формування громадянської ідентичності особистості через усвідомлення актуальності її формування та виявлення в сучасній Україні на основі узагальнення вивченої психолого-педагогічної літератури з теми дослідження та власних наукових пошуків:

- суспільство і громадяни України потребують довгострокової, цілеспрямованої й комплексної державної політики з формування спільної громадянської ідентичності. Розв'язання існуючих проблем у цій сфері потребує узгоджених зусиль держави і суспільства. Оскільки політико-правове поле України об'єднало представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, необхідно здійснювати пошук норм, цінностей і моральних кодів, які

сформуються в систему громадянських уявлень і забезпечать консолідацію людей у єдиній Українській державі (Бевз, 2014, с. 245–246);

- розглядаючи питання патріотичного виховання, громадянської освіти, варто сконцентруватися не на тому, що нас відрізняє, а на тому, що об'єднує нашу націю, аби забезпечити українське суспільство від стороннього впливу чи інформаційних атак. Тому вкрай важливо звернути увагу на вивчення культури та історії нашого народу як основоположних чинників формування самодостатньої молоді у вільній Україні (Жаровська, с. 188);

- формування модерної української державної ідентичності вимагає, не заперечуючи очевидні факти спільної історії, визначити відмінні риси державотворчих традицій Росії і України, які дозволять сформулювати власну самостійну і самодостатню модель української державної ідентичності і нарешті позбавитися стереотипів вторинності, недостатньої зрілості української держави, що нам наполегливо нав'язуються (Закіров, 2017, с. 148);

- ефективне формування та розвиток громадянської компетентності учнів відбувається за таких основних умов: системного впровадження компетентнісного та діяльнісного підходів до навчання; систематичного застосування в урочній і позаурочній діяльності освітнього закладу активних методів, проєктних, тренінгових, партнерських і дебатних технологій, кооперативного навчання, задач соціального змісту; реалізація міжпредметної моделі навчання учнів громадянства через об'єднання зусиль учителів різних предметів і курсів; установлення дієвих взаємин між учасниками освітнього процесу на засадах партнерства; створення в освітньому закладі комфортного й безпечного освітнього середовища; демократизація відносин між суб'єктами освітнього процесу на засадах рівності й толерантності, поваги до гідності, прав і свобод людини, академічної доброчесності; взаємодія освітнього закладу, суб'єктів освітнього процесу з місцевою громадою, представниками державних органів та органів місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

4. ВИСНОВКИ І НАПРЯМИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, виховання громадянської ідентичності особистості виявляється у сформованому досвіді соціальної взаємодії з оточенням та передбачає вдосконалення знань та уявлень про суспільні й політичні процеси, що відбуваються в країні, екологічні проблеми навколишнього середовища, взаємозв'язок громадян і суспільства, здобуття практичних умінь і навичок, засвоєння моделей поведінки, необхідних для виявлення громадськості, захисту громадянських цінностей і ціннісних орієнтацій; набуття досвіду вирішення проблемних ситуацій та самостійного розв'язання конфліктів приватного й публічного життя людини в громадянському суспільстві. Застосування інтерактивних технологій у діяльності закладів освіти сприяє формуванню й розвитку критичного мислення, умінню вибудовувати та аргументувати свої висловлювання, ставити запитання й шукати відповіді на них, долати власні сумніви. Дають можливість кожному ділитися знаннями, враженнями, інтересами, розвивати уміння, здібності, навички, сприяє вирішенню питань морального, розумового, естетичного виховання.

Перспективу подальшої наукової розвідки в цьому напрямі вбачаємо у вивченні особливостей формування громадянської ідентичності особистості з огляду на її роль у повоєнному відновленні України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3(71). С. 236–246.
- Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. (2020) / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>
- Жаровська О. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 2. С. 182–190.
- Закіров М. Проблема формування модерної української державної ідентичності: геополітичний і соціокультурний аспекти. *European political and law discourse*. 2017. Вип. 4. № 2. Р. 141–149.
- Коломієць Т. В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського

суспільства. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/17.pdf>

- Котенко Я. В., Ткачук А. Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади (видання друге, виправлене та доповнене). Київ: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
- Лісовенко А. Ф. Проблема формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) Одеса, 2022. Т. 1. С. 303–306.
- Матузкова О. П. Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2014. Вип. 164. С. 15–19.
- Овчарук О. В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи: монографія. Київ: ПП «Видавництво «Фенікс», 2021. 400 с.
- Остапенко І. В. Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С. 73–84.
- Петровська І. Р. Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 30. С. 157–171.
- Петровська І. Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*. 2021. № 24(1). С. 222–247.
- Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 69. С. 42–47.
- Синельников Р. Ю. Соціально-психологічна програма формування громадянської ідентичності української молоді «Громадянська ідентичність: цілі, ресурси та смисли». *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. 1. Вип. 50. С. 64–69.

REFERENCES

- Bevz, T. (2014). Osoblyvosti formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasni Ukraini [Features of the development of civic identity in contemporary Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 3(71), 236–246. [in Ukrainian]
- Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [The state standard of basic secondary education], zatverdzhenyi postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020. № 898. (2020) / M-vo osvity i nauky Ukrainy. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti> [in Ukrainian]
- Zharovska, O. (2022). Natsionalna identychnist yak skladova hromadianskoi kultury studentskoi molodi [National identity as a component of the civil students' youth culture]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 2, 182–190. [in Ukrainian]
- Zakirov, M. (2017). Problema formuvannia modernoi ukrainskoi derzhavnoi identychnosti: heopolitychnyi i sotsiokulturnyi aspekty [The problem of formation of modern ukrainian state identity: geopolitical and socio-cultural aspects]. *European political and law discourse*, 4(2), 141–149. [in Ukrainian]
- Kolomiets T. V. (n. d.). Formuvannia natsionalnoi identychnosti yak chynnyka konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva. <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/17.pdf> [in Ukrainian]
- Kotenko, Ya. V., & Tkachuk A. F. (2018). *Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady (vydannya druhe, vypravlene ta dopovnene)* [Local identity and united territorial communities]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo "YuSTON". [in Ukrainian]
- Lisovenko, A. F. (2022). Problema formuvannia osobystisnoi ta sotsialnoi identychnosti v epokhu tsyfrovoyi realnosti [The problem of personal and social formation identity in the era of digital reality]. *Yevropeyskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia: materialy mizhnar. nauk.-prakt. CONF. (Odesa, 17.06.2022)*, 1, 303–306. [in Ukrainian]
- Matuzkova, O. P. (2014). Identychnist yak struktura [Identity as a structure]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky*, 164, 15–19. [in Ukrainian]
- Ovcharuk, O. V. (2021). Teoriia i praktyka shkilnoi osvity dlia demokratychnoho hromadianstva v krainakh – chlenakh Rady Yevropy [Theory and practice of school education for democratic citizenship in the member countries of the Council of Europe]: monohrafiia. Kyiv: PP Vydavnytstvo "Feniks". [in Ukrainian]
- Ostapenko, I. V. (2016). Kontseptualni zasady doslidzhennia komunikatyvnykh barrieriv natsionalnoi ta hromadianskoi samoidentyfikatsii [Conceptual bases of research of communication barriers of national and civic self-identification]. *Ukrainskyi psykholohichni zhurnal*, 2, 73–84. [in Ukrainian]
- Petrovska, I. R. (2017). Rivni ta struktura hromadianskoi identychnosti osobystosti [Levels and structure of civic identity]. *Psykholohichni perspektyvy*, 30, 157–171. [in Ukrainian]
- Petrovska, I. (2021). Rozrobka ta aprobatsiia opytuvalnyka "Diahnostyka zrilosti ta typu hromadianskoi identychnosti osobystosti" [Development and validation of a questionnaire "Diagnosis of maturity and type of civic identity"]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 24(1), 222–247. [in Ukrainian]
- Ruban, A. O. (2022). Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia ukrainskoi identychnosti yak faktoru sotsialno-politychnykh zmin suchasnosti [Theoretical and methodological foundations for formation of Ukrainian identity as a factor of today's social and political changes]. *Aktualni problemy polityky*, 69, 42–47. [in Ukrainian]

Synelnykov, R. Yu. (2018). Sotsialno-psykholohichna prohrama formuvannia hromadianskoi identychnosti ukrainskoi molodi "Hromadianska identychnist: tsili, resursy ta smysly" [Youth civic identity development socio-psychological program "Civic identity: goals, resources and meanings"]. *Aktualni problemy psykholohii*, 1(50), 64–69. [in Ukrainian]

Svitlana Tolochko. Civic identity of a personality: urgency of formation and detection in modern Ukraine.

The article analyzes features of personality's civic identity through awareness of relevance of its formation and detection in modern Ukraine. The following methods were used to conduct the research: analysis and generalization of pedagogical and methodical sources in order to identify the range of issues that require scientific and methodical study; methods of comparative analysis, interpretation and generalization of facts; comparative and analytical methods to analyze formation of personality's civic identity; system analysis for development of ways of forming personality's civic identity in modern Ukraine. The concepts "identity", "personal civic identity", "national identity as a component of citizenship", "state identity", "civic and social competences" are characterized. It is noted that civil identity of a personality is related to a person's sense of belonging to a certain state, the signs of which are considered to be presence of citizenship, high level of trust in authorities, fellow citizens, respect, pride for one's own state, patriotism. It is emphasized that the very concept of democracy is inseparably connected with the concept of "civic identity" in the sense that democratic processes in the state, as a rule, depend on the citizens' informed and active civic position. It was found that the markers of civic identity are language (promote Ukrainian the status of the state language, its mandatory use in official sphere, in educational system and mass media activities), state symbols (anthem, flag, coat of arms of Ukraine), calendar of holidays (which honor important events in the history of Ukraine, its outstanding people. Important role of the educational subject "Civic education" in formation of civil competence, which we consider the basis for further formation of personality's civic identity based on it, has been determined. Fullness of civic competence in the content of 9 branches of education was analyzed, the content was specified through skills and attitudes. Possibilities of educational subjects in formation of civic competence of schoolchildren were represented.

Keywords: identity; civic identity of a personality; national identity; state identity; civic and social competences.

Received: April 20, 2023

Accepted: May 12, 2023